

UOT:101.1**HÜQUQİ ŞÜURUN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İNKİŞAFI:
SOSIAL-FƏLSƏFİ TƏHLİL****H.Q.MƏMMƏDOV*, A.M.MƏMMƏDOVA*****Bakı Dövlət Universiteti**ho2039@mail.ru***aygun.memmedova.1976@mail.ru***

Məqalədə qədim çağlardan başlayaraq hüquqi şüurun təşəkkülü və inkişafı sosial-fəlsəfi aspektdən tədqiq olunmuşdur. Cəmiyyət həyatında hüquqi şüurun rolu, bununla əlaqədar olaraq bir sıra müəlliflərin fikir və mülahizələri sadalanır. Məqalədə hüquqi şüurun məənəviyyatla bağlı xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirilir, hüquqi şüurun formalaşmasına təsir göstərən amillər araşdırılır.

Açar sözlər: hüquqi şüur, əxlaqi şüur, ictimai şüur, demokratiya, cəmiyyət

İctimai şüurun formalarından biri kimi hüquqi şüur qədim dövrlərdə yaranmış və inkişaf etmişdir. Dövlətin yaranması, cəmiyyət həyatında hüququn tənzimədiçi rolunun artması, onun müstəqil təsisat kimi ayrılmasına səbəb olmuş və bu da hüquqi şüuru müstəqil fenomen kimi meydana gətirmişdir.

Bəzi tədqiqatçılar hüquqi şüurun qədim cəmiyyətlərdə yarandığını inkar edirlər. Tədqiqatçı Q.S.Men göstərir ki, “ ... qədim vaxtlarda həqiqət və yalan haqqında yeganə təsəvvür məhkəmə qərarları çıxarılan andan yaranırdı” (5, 7). Müəllifin fikirincə, insanlar praktiki həyatda öz hərəkətlərinə qanunla deyil, hökmdarların gündəlik həyat hadisələrinə görə tətbiq etdikləri tədbirlərə görə nəzarət edirdilər.

Digər bir tədqiqatçı L.Levi-Bryul qeyd edir ki, antik cəmiyyətlərdə adətlərə və dini ehkamlara əsaslanan sadə hüquq normaları mövcud olmuşdur (3, 11). Qədimdə şah hakimiyyəti tərəfindən verilən əmrlər və sərəncamlar, eləcə də məhkəmə qərarları bir qayda olaraq yazılmamış normalara, dini qaydalara, yaxud da adətlərə söykənirdi. Bununla da cəmiyyət üzvlərinə itaətkarlıq təlqin edilirdi.

Qədim şərqdə hüquqi şüur xeyli dərəcədə dini təsəvvürlərlə, adətlərlə bağlı olsa da, bütövlükdə o dövrün adamlarının hüquqi təfəkkürünün məhsulu olmuşdur.

Tədqiqatçı P.Sorokun qeyd edirdi ki, yazılı hüquqi qanunlar tarix səhnəsində geniş nəsillərin “donmuş” hüquqi şüurudur (11, 42).

Qədim Antik dövrdə hüquqi şüurun inkişafında qədim yunan fəlsəfəsinin böyük rolu olmuşdur. Qədim Yunanıstanda hüquq xüsusi bilik sahəsi kimi öyrənilməsə də, etik və siyasi nəzəriyyələr və təbiət fəlsəfəsi mövqeyindən təbii hüquq fəlsəfəsinin özülü qoyulmuşdur.

Yunan filosofu Platon təklif edirdi ki, qanunverici orqan qanunları elə tərtib etməlidir ki, cinayətkara cəzirə biləcəyi adamlarda belə əməllərə qarşı nifrət hissi yaratsın, adamları bu əməllərdən cəkindirə bilsin (13, 57). Bu tələb cinayət əməlinin əhalinin gözündə qəti pislənən əməl olmasını nəzərdə tutur. Başqa sözlə, kriminal əməl obrazının əhalinin şüuruna həkk olunmuş və ona qəti mənfi münasibət bəslənməsi zəruri şərt kimi irəli sürülür.

Antik dövrdə sosial tənziyyətə vasitəsi kimi meydana gələn hüquqi şüur özündən öncə yaranan hüquqi şüurla bağlı olmuşdur. Lakin bu dövrdə hüquqa insan təfəkkürünün fenomeni kimi deyil, təbii “zəkanın” dəyəri kimi baxırdılar. Buna görə də dini və etik şüur hüquqi şüurla müqayisədə axırıncı mövqeyə malik olmuşdur.

Afinada cinayətlərə görə təyin edilən cəzaların ağırlığı cinayətin hansı mərhələdə olmasından, habelə iştirakçılıqla törədilən cinayətlərdə isə şəxsin iştirak dərəcəsiindən asılı idi. Cinayətlərə görə tətbiq edilən cəzalar əzab və işgəncə məqsədi güdmürdü. Qeyd edilənlər qədim Afinada hüquqi şüurun inkişaf etdiyini və mühüm tənziyyəti amilə çevrildiyini göstərir. Afinanın demokratik həyatı, bu dövrdə maarifçilik ideyalarının, fəlsəfi təfəkkürün inkişafı hüquqi qanunların cəmiyyətin həyatındakı rolu haqqında təsəvvürləri dərinləşdirmiş, hüquqi şüurun inkişafına böyük təkan vermişdir.

İki sistem – Romanın hüquq sistemi ilə yeni yaranmaqda olan hüquq sistemi qaynayıb qarışırdı. İdraka, hüquqi şüura söykənən hüquq yaradıcılığı ön plana çıxır, başqa sözlə-əgər köhnə qanunvericilik əsasən dini təfəkkürə, adətlərə əsaslanırdısa, yeni qanunlar daha çox rəşional dünyagörüşünə, təbii hüquqi təlimə söykənirdi. Qanunların icrası dini sanksiyalarla deyil, dövlətin məcburi tədbirləri ilə təmin edilirdi. Ancaq Roma vətəndaşlarının hüquqlarının qorunmasını təmin edən və dini təfəkkürlə məhdudlaşan köhnə hüquq öz yerini getdikcə bütün imperiya ərazisində vahid qanuna çevrilən hüquq sisteminə verir və bu hüquq sistemi şüurlara hakim kəşilir, tədricən peşəkar hüquqşünaslar dəstəsi yaranırdı. Əhalinin təfəkküründə pozitiv hüquqi şüur daha da dərinləşirdi. Göründüyü kimi, zərərli əməllərlə mübarizədə daxili stimullar-düşüncənin və zəkanın roluna əhəmiyyət verilmirdi.

Təsədüfi deyil ki, Qədim Romada qanunlar təbliğ edilmiş və vətəndaşlar məlumatlandırılmışdır. Hələ vaxtilə M.T.Siseronun verdiyi məlumata görə Qədim Romada hər bir vətəndaş lap uşaqılıq illərindən qanunları əzbər öyrənməli idilər (9, 295). Beləliklə, qeyd etmək olar ki, ölkə vətəndaşlarının hüquqi düşüncəsi Romada qanunlara riayət edilməsinin vacib təminatlarından olmuşdur.

Yeni hüquq yaradıcılığında obyektivizm özünün köhnə mənasını itirir və yeni fəlsəfi məna kəsb edirdi. Fəlsəfi mənada təbii hüquq zamanın tələbinə uyğun fenomen kimi təbii zəkaya istinad edir. Maraqlıdır ki, Roma hüquqşünasları yeni hüquqi yaradıcılıqda induktiv metodlardan istifadə edərək həyatı, insanların məişətini öyrənməklə bu əsasda, praktiki məqsədəuyğunluğu nəzərə alırdılar. Əslində ədalət prinsipi – faktiki dəyişən sosial şəraitin inikası və buna uyğun əqli fəaliyyətə əsaslanan hüquq yaradıcılığından başqa bir şey deyildi. Bu səbəbdən də ədalətlik prinsipinə hüquq yaradıcılığının təbii mənbəyi kimi baxılırdı (7, 44).

Yuxarıda qeyd olunanlar Romada respublika dövründə və sonralar imperiyanın ilk dövrlərində hüquqi şüurun kifayət qədər formalaşdığı haqqında fikir söyləməyə əsas verir.

Bütün şübhələrdən azad olan demokratik cəmiyyətdə dini təfəkkür güclü olduğundan hüquqi şüur heç bir tənqid və müzakirəni qəbul etmirdi.

Qədim çağlarda mövcud olan hüquqi şüur özündən öncə gələn hüquqi praktikanın təsiri altında formalaşmışdır. Bu qanunların yaranmasına qədər cəmiyyətdə əmlak bərabərsizliyi bərqərar olmuş və insanların şüuruna hakim kəsilmişdir.

Zaman keçdikcə hüquq və hüquqi şüur tədricən mistik hisslərdən və ideyalardan azad olmuş, hüququn sosial tənzimləmə kimi oynadığı rol dərk edilmişdir. Qədim Afinadakı respublika quruluşu, onun demokratik həyat şəraiti vətəndaşların hüquq yaradıcılığında və dövlət idarəciliyində bilavasitə iştirakını təmin etmişdir ki, bu da respublika dövründə Afinada hüquqi şüurun inkişafına təkan vermişdir.

Orta əsrlərdən hüquqi şüur dini təlimlərin güclü təsiri altında inkişaf etmişdir. Bu dövrdə ilahi, əbədi və bəşəri qanunlar hökm sürürdü. Bəşəri qanunlar pozitiv hüquq hesab edilirdi. Pozitiv hüquq insani və vətəndaş hüquqlarına ayrılırdı. Orta əsrlərdə yeni dövrə keçid teoloji dünyagörüşün hüquqi dünyagörüşlə əvəz olunmasına səbəb oldu. Bu dünyagörüşlər arasında tarixi varislik olsa da onlar bir-birinin əksini təşkil edirdi. Yeni dövrdə teoloji dünyagörüşü dünyəvi xarakter olmağa, ilahi hüququ insan hüquqları əvəz etməyə, cəmiyyətdə hüquq və hüquqi şüur mühüm yer tutmağa başladı.

XVI-XVII əsrlərdə nəzəri-siyasi və hüquqi nəzəriyyələr əsasında formalaşan erkən burjua hüquqi şüuru formalaşdı. Bu şüur İslahatlar dövründə Roma-katolik kilsəsilə teoloji mübahisələr fonunda yaranmağa başladı. Erkən burjua hüquqi şüurunda teoloji və fəlsəfi-hüquqi cəhətlər vəhdət təşkil edirdi. Yeni dövrün tədqiqatçıları Spinoza, Hobbs və Lokkun əsrlərində teoloji dünyagörüşü inkar edilirdisə, ancaq ateizm deyil, antiavtoritar azad fikirlilik ideyaları irəli sürülürdü. Hüququn və hüquqi şüurun yeni Avropa anlamı orta əsrlərin hüquqi təsəvvürlərindən köklü surətdə fərqlənirdi. “Birinci halda hüquq və hüquqi şüurun anlayışlarının əsas cəhətləri hüququn mücərrəd rəasionalist, yəni onun ən ümumiliyi (hər bir fərdə, şəxsiyyətə və vətəndaşa bərabər və eyni şəkildə aid olması), eləcə də imperativliyi (məcburiliyi) haqqında təsəvvürlərdir.

Burada XVII-XVIII əsrlərdə hakimiyyətin əsaslarının və hüququn normativliyinin sonrakı anlamları aparıcı mövqə qazanırdı. Nəzəri axtarışların mənbəyi-suveren hökmdarın iradəsi, suveren xalq və mənəviyyatca müstəqil şəxsiyyətdir” (12, 227-228).

Bu dövrdə hüquqi şüur dini-teoloji mahiyyətdən uzaqlaşır hüquqi dövlətdə, intellektual və mənəvi avtonom şəxsiyyətin sosial yönümündə və şüurunda əsas yer tutur.

XVII əsrdə Hobbs təbii hüquq, təbii azadlıqlar və təbii vəziyyətlər ideyalarını irəli sürdü. O, hüquqi tələbatın dərk olumması kimi anlaşılan hüquqi şüuru həqiqi zəka hesab edir. Hüquqi şüuru Hobbs insanın öz maraqlarının başa düşülməsi kimi səciyyələndirir. C.Lokk hüququn normativliyini funksional məqsədli təhlil edərək hüquqi şüuru vətəndaş cəmiyyətinin əsas əlaməti kimi təqdim edir.

Monteskyönün sosial- hüquqi modernləşmə nəzəriyyəsi liberal-isləhatçı istiqaməti ilə fərqlənirdi. Ş.Monteskyö qanunvericiliyin xalqın ruhuna uyğun gəlməsi tələbini irəli sürürdü. O qeyd edirdi ki, qanun hazırlanarkən və verilirəkən xalqın idrak səviyyəsi onu qəbul etməyə hazır olmalıdır. Başqa sözlə, Monteskyö qanununun hazırlanmasında və qəbulunda xalqın şüur səviyyəsinin (hüquqi düşüncəsinin) nəzərə alınmasını tövsiyə edirdi (6, 150).

Ş.Russo hakimiyyətin inkar olunmasını “təbii hüquq” kimi qəbul edirdi. O, vətəndaş cəmiyyətinin qaydalarının normativ əsasını hüquqda və hüquqi şüurda görürdü. Hüququ despotik hakimiyyətin əksi hesab edən Russo onu insanın ideal normativliyi kimi təqdim edirdi. Maarifçi mütəfəkkir göstərirdi ki, “qul olmaq” öz azadlığından imtina etmək deməkdir və o təbii hüquqa ziddir. Russoda hüquq, hüquqi şüur, mənəvi azadlıq vəhdət təşkil edir. Klassik alman filosofu İ.Kant təbii hüquq, anadangəlmə hüquq və hüquqi dövlət anlayışlarının mahiyyətini açmış, onların hüquqi şüurla qarşılıqlı münasibətlərini təhlil etmişdir. Alman filosofu təbii hüququ özəl və vətəndaş hüquqlarına ayıraraq onu təbii və ictimai hüquqa ayıran ənənəvi bölgüdən imtina etmişdir.

Hegel özünün hüquqi, siyasi və sosial-fəlsəfi fikir tarixində xüsusi yer tutan məşhur “Hüququn fəlsəfəsi” əsərində göstərir ki, hüquq və hüquqi şüur anlayışları aşağıdakı əhəmiyyətə malikdir: 1) hüquq azadlıq kimi (hüquq ideyası); 2) hüquq azadlığın forma və müəyyən pilləsi kimi (xüsusi hüquq); 3) hüquq qanun (pozitiv hüquq) kimi (2, 15).

Hegelin obyektiv ruh anlayışının bütün inkişafı azadlıq ideyası və azad iradə məfhumları ilə müəyyənləşir. Xüsusi hüquq müxtəlif pillələrdə şəxsiyyət, vicdan hissi ailə, cəmiyyət və dövlətdə özünü göstərir. Pozitiv hüquq xüsusi hüququn təzahür formalarından biri kimi çıxış edir.

Ümumiyyətlə, hüquqi şüurun təşəkkülü və inkişafının sosial-fəlsəfi təhlili bir sıra əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Hüquqi şüur haqqında təlimin konkret hüquq sahələrinin spesifik istiqamətləri üzrə yaradılması, belə biliklərin qanun yaradıcılığı, hüququn qorunması və hüquqi tənzimləmə sahələrində tətbiqini praktiki olaraq daha səmərəli olur. Hüquq sahələri üzrə hüquqi şüurun

öyrənilməsi, ilk növbədə konkret hüquq sahələrinin ayrıca fenomen kimi özünü büruzə verməsindən, ictimai və fərdi şüurda onun müstəqil inikas edilməsindən, ayrılmasından asılıdır.

Müasir dövrdə hüquqi şüurun öyrənilməsi ilə bağlı aparılan bir sıra tədqiqatlar da belə mülahizələrin doğruluğunu təsdiq edir. Belə ki, əhali başqa hüquq sahələri ilə müqayisədə cinayət hüququ ilə və cinayət əməlləri ilə bağlı aydın təsəvvürə malikdir (1, 34).

Hüquqi şüur bir sıra ünsürlərdən təşkil olunmuşdur ki, bunlar əqli, qiymətləndirici və iradəvi ünsürlərdir.

Hüquqi şüurun köməyi ilə insanların ictimai həyatda davranışına, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətinə qiymət verilir.

Hüquqi şüur mənəviyyatla sıx əlaqədə inkişaf edir. Bu da təbiidir. İnsanların sosial fəaliyyətinə, onların davranışına, eləcə də hüquqi fəaliyyətinə həmişə mənəviyyat nöqtəyi-nəzərindən qiymət verilir. Buna görə də ictimai həyatda insanların hüquqi ideyaları və baxışları eyni zamanda onların mənəvi baxışlarını, təsəvvürlərini ifadə edir. Başqa sözlə, hüquqi düşüncənin istiqaməti zəminində qanunla cinayət kimi müəyyən edilən hər bir əməl eyni zamanda mənəvi cəhətdən də pislənir. Mənəvi prinsiplərin cinayət hüquqi baxışlarda ifadə olunması həm də cinayət hüquqi şüurla mənəvi şüurun birləşməsi, eyni məna kəsb etməsi demək deyildir. Onlar həm inikas predmetinə, həm də spesifik inikas formasına görə bir-birindən fərqlənirlər.

Mənəviyyat insanların ictimai həyatda bütün iradi davranışını dəyərləndirir, hüquqi şüur isə ancaq qanunlar qorunan ictimai münasibətlər sahəsində insanların əməlinə qiymət verir.

Mənəviyyat cəmiyyətdə qənimətçiliyi, müftəxorluğu, şərəf və ləyaqətə ziyan yetirən hər cür əməli pisləyir. Hüquqi şüur isə tamah və qənimətçilik meylləri ilə törədilən, sosial təhlükəli olan, eləcə də şərəf və ya ləyaqətə qəsd edən əməlləri kriminal əməl hesab edir.

Hüquqi şüur insanların davranışını qiymətləndirərkən “təqsir”, “qəsd”, “ehtiyatsızlıq”, “cinayət” və b. bu kimi kateqoriyalara istinad etdiyi halda, əxlaqi-mənəvi şüur davranışı və digər hüquqi faktları “xeyir”, “şər”, “borc”, “şərəf” və s. bu kimi kateqoriyaların köməyi ilə qiymətləndirir. Hüquqi şüur cinayət sayılan əməllərin dairəsini qanuna daxil edir. Hüquqi şüura əsasən təkcə törədilməsi qadağan edilən əməllər qanunda sadalanmır, həm də hüquqi şüurun “qanunçuluq” kateqoriyasının tələbləri baxımından belə qadağan edilən əməlləri nəzərdə tutan cinayət tədbirləri müəyyən edilir. Mənəviyyat isə insan davranışının ümumi prinsiplərini formalaşdırır. Belə prinsiplərin təmin olunması dövlətin məcburiyyət qüvvəsinə söykənmir. Hüquqi şüur ictimai şüurun forması kimi, mürəkkəb struktura malikdir. Hüquqi şüur hüquqi hadisələr haqqında insanların, kollektivin, bütövlükdə cəmiyyətin baxışları, ideyaları, bilikləri və hisslərinin məcmusudur.

Hüquqi şüurun quruluşu ictimai qanuna uyğunluğu ilə müəyyən edilir. O, cəmiyyətin strukturunu və ictimai praktikanın müxtəlif sahələrində hüquqi

hadisələrin dərk olunması xüsusiyyətlərini əks etdirir. Hüquqi şüur cəmiyyətin məhsuludur və nə qədər insanlar yaşayır cəmiyyətin məhsulu olaraq da qalacaqdır. Hüquqi şüur anadangəlmə deyil, insanla bir vaxtda yaranmışdır. Həyatın müxtəlif halları, insanın keçdiyi həyat yolunun xüsusiyyətlərinin təsiri ilə, ictimai hüquqi düşüncənin şüurda fərdiləşdirilməsilə ictimai hüquqi şüurun məzmunu hər hansı bir şəxsin fərdi hüquqi şüuruna çevrilir. Hər bir şəxs fərdi həyatda ictimai münasibətlərin iştirakçısıdır. Onun hüquqi baxışları ictimai praktikanın təsiri altında formalaşır.

Sovet dövründə hüquqi şüurla bağlı yazılan tədqiqat əsərlərinin hamısında hüquqi şüurun quruluşu məsələsindən bəhs edərəkən onun fərdlərin, siniflərin, sosial qrupların, cəmiyyətin hüquqi şüurundan ibarət olduğu qeyd edilir. Həm də qeyd edilən struktur daxilində sinfin hüquqi şüurunun aparıcı əhəmiyyəti göstərilir (14, 25).

Əhalini hüquqi cəhətdən geniş miqyasda maarifləndirmədən, onlara yetkin hüquqi mədəniyyəti formalaşdırmadan, cəmiyyət üzvlərini özlərinin qanuni hüquq və mənafeələrinin, qanunculuğun gözlənilməsinin fəal müdafiəçisinə çevirmək, ümumiyyətlə hüquqi dövlət qurmaq reallıqdan uzaq olardı.

İctimai-hüquqi şüur kütləvi şüur kimi real qüvvə olub, insanları fəaliyyətə sövq edir, tarixi prosesə öz təsirini göstərir. O, insanların həyatının mənəvi - hüquqi sahəsini yaradır.

Keçmişdə inikas edilən hüquqi hadisələrin beyində yaranan obrazları – hüquqi şüurun təsəvvür komponentini yaradır. Hüquqi təsəvvür bilavasitə duyğuların təsiri altında olmasa da, keçmişdə qavranılan hüquqi hadisələrin obrazı ilə bağlı olur.

Varlığın hüquq yaradıcılığı ilə bağlı dərk olunması zamanı dəyərləndirmə normativ xarakter daşıyır. Hüquqi şüur təfəkkürün normativ üsulunu nəzərdə tutur. Subyektiv hüquq və vəzifələr baxımından varlığa və insanların davranışına normativ münasibət və qiymətləndirmə hüquqi şüurun mühüm xüsusiyyətlərini təşkil edir. Buna görə də elmi ədəbiyyatda problemin tədqiqi ilə məşğul olan əksər müəlliflər hüquqi şüurun normativ xarakterə malik olmasını qeyd edirlər (8, 20).

Əgər hüquqi şüur ancaq reallığı, insanların praktiki fəaliyyətini əks etdirmiş olardisa, onda hüquqi şüur sadəcə insanların “davranışının” bir növ surəti olardı. Belə vəziyyətdə o, insanların davranışına təsir edə bilməzdi.

İctimai varlıqla hüquqi şüur arasında bir sıra həlqələr vardır ki, bunlardan biri də “hüquqi həyatdır”. Məhz hüquqi həyat – hüquqi şüurda inikas olunmaqla onun spesifikasiyasını və məzmununu müəyyən edir. Hüquqi şüur tarixən inkişaf edən və dəyişən “hüquqi varlığın” dərk edilməsidir.

Hüquqi şüur öncə “hüquqi varlığın” təsiri altında yarandığından o, öz məzmununa görə normativ xarakterlidir. Buna görə də, hüququn normativ xarakteri ilə hüquqi şüurun normativ xarakterini bir - birinə qarşı qoymaq olmaz.

Hüquqi şüur elmi hüquqi şüur səviyyəsi ilə yanaşı, həm də o, adi, empirik hüquqi şüurda öz əksini tapır.

Beləliklə, qədim dövrlərdə dövlətin və hüququn yaranması ilə ictimai şüurun bütün formaları ilə sinkretik, vəhdət halında meydana gələn hüquqi şüur zaman keçdikcə spesifik cəhətlərilə fərqlənən müstəqil bir fenomenə çevrilmişdir. Hüquqi şüur tarixi inkişaf mərhələlərini keçərək dini-teoloji mahiyyətdən uzaqlaşmış, cəmiyyətdə xüsusi yer tutan bir amil kimi normativ xarakterilə ictimai-hüquqi həyatın ayrılmaz tərkib hissəsi olan insanların davranışlarına və şüurlarına təsir etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бура Н.А. Функции общественного правосознания. Киев: Наук Думка 1986, 85 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия права. М.: Мысль, 1990, 330 с.
3. Карпец И.И. Уголовное право и этика. М.: Юридическая литература, 1985, 256 с.
4. Леви-Брюль. Л. Первобытное мышление. М.: Атеист, 1930, 337 с
5. Мэнь Г.С. Древнее право, его связь с древней историей общества и его отношение к новейшим идеям. Санкт-Петербург: изд.во Д.Е.Кожанина,1873, 312 с.
6. Монтескье Д. Дух законов. Санк-Петербург: изд.во Д.Е.Кожанина, 1839, 221 с
7. Мурамцев С. Образование права по учениям немецкой юриспруденции. М., 1886, 321 с
8. Остроумов Г.С. Правовое сознание действительности. М.: Наука, 1964, 170 с.
9. Редкин П.Г. По истории философии права в связи с историей философии вообще. Том 7. Санкт-Петербург: Типография М.М. Стюкевича, 1891, 570 с.
10. Səməndərov F.Y. Hüquqi şüur və sınauət hüquq yaradıcılığı. Bakı: Qanun,1996, 280 s
11. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. М.: Политиздат, 1992, 542 с
12. Чанышев А.А. История политических учений. Классическая западная традиция (античность - первая четверть XIX вв). М.: МТИМО, 2001, 470 с.
13. Чибинский М.П. Курс уголовной политики. С-Петербург: 1912,321 с.
14. Шегорцов В.А. Социология правосознания. М.: Мысль, 1981,174 с.
15. Шегорцов В.А. Правосознание как объект социологического исследование. М.: Мысль, 1976, 121 с

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ

А.М.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье, начиная с античного времени, изучены основные свойства и особенности правового сознания. Была отмечена роль правового сознания в жизни общества. В связи с этим были перечислены мнения и мысли различных авторов. Было уделено внимание на особенности правового сознания. Анализируются факторы, которые повлияли на формирование правового сознания.

Ключевые слова: правовое сознание, моральное сознание, общественное сознание, демократия, общество

**FORMATION AND DEVELOPMENT OF LEGAL CONSCIOUSNESS:
SOCIAL-PHILOSOPHICAL ANALYSIS**

A.M.MAMMADOVA

SUMMARY

The article studies formation and development of legal consciousness from socio-philosophical aspect. The role of the legal consciousness is marked in the life of the society. Thoughts and considerations of a few of authors regarding the issue are illustrated. Special attention is paid to the features of legal consciousness. Factors influencing to the formation of the legal consciousness are analysed.

Key words: legal consciousness, moral consciousness, social consciousness, democracy, society